

УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ПРЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ЗОНА ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)

Характеризуючи сутність та особливості нацистської пропаганди на території України, слід детально вивчити і питання, пов'язані з ключовим її елементом – окупаційною пресою. Адже саме періодичні видання здебільшого відбивали зміст та спрямованість нацистської пропаганди на окупованій території і були одним з найважливіших факторів формування громадської думки місцевого населення. Залежно від того, до якої з зон окупації належав той чи інший регіон, різнилася і організація роботи періодичних видань. Мабуть, найскладнішою, з огляду на нестійкість та постійну зміну кордонів, була організація роботи преси в зоні військової адміністрації.

Питаннями створення, організації діяльності періодичних видань у зоні військової адміністрації ((до неї входили Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині Донецька), Ворошиловградська (нині Луганська) області)) в той чи інший час окупації зазначених областей в основному займалися роти пропаганди (Propaganda-Kompanien), які діяли при арміях та танкових групах (згодом – танкових арміях), що вели бойові дії на теренах України (17-а армія – рота пропаганди 666, 11-а армія – 649, 6-а армія – 637, 1-а танкова група – 691, 4-а танкова група – 694)¹, та відділ (батальйон) пропаганди U (Propaganda-Abteilung U), створений при штабі групи армій “Південь” влітку 1941 р.

Роти пропаганди займалися організацією пропаганди в зоні бойових дій та оперативному тиловому районі армій, відділ пропаганди U охоплював своїм впливом оперативний тиловий район групи армій та тиловий район армій². Незважаючи на те, що функції цих підрозділів дещо відрізнялися, організація виходу друкованих органів для населення займала вагоме місце в їх діяльності. Причетність до роботи періодичних видань 4 з 6 робочих груп (Arbeitsgruppen) відділу пропаганди U (преси, активної пропаганди, культури, друкованої пропаганди) свідчить про те значення, яке

надавалося періодиці в здійсненні пропагандистського впливу на населення.

У своїй діяльності органи пропаганди керувалися “Вказівками про здійснення пропаганди під час плану “Барбароса””, розробленими в червні 1941 р. відділом пропаганди вермахту. Вони, зокрема, передбачали наступні положення для організації роботи преси:

- 1) ворогом Німеччини є не народи Радянського Союзу, а лише жидо-більшовицький радянський уряд зі своїми функціонерами та комуністичною партією;
- 2) німецький вермахт прийшов не як ворог населення, він, навпаки, прагне звільнити населення від тиранії Рад;
- 3) кожна спроба опору буде нещадно придушена;
- 4) пропаганді не дозволено висувати ідею створення національних держав (розпад Радянського Союзу на окремі держави);
- 5) з економічних причин розпуск колгоспів поки що не запланований³.

Незважаючи на те, що вказівки з плином часу модифікувалися або змінювалися, вони залишалися основоположним документом в організації роботи преси у зоні військової адміністрації.

Відділ пропаганди У ділився на 6 команд (т. зв. Propaganda-Staffel). Вони разом з підпорядкованими ним групами дислокувалися в різних населених пунктах тилового району групи армій і займалися там та в прилеглий місцевості організацією пропагандистської діяльності, в тому числі і періодичних видань. Інколи команди пропаганди паралельно з літерною нумерацією (U1, U2 і т. ін.) називалися за місцем своєї дислокації (наприклад, команда пропаганди Харків, команда пропаганди Сталіно і т.ін.)⁴. У той же час керівництво відділу вже на початку 1942 р. висловлювало сумніви (виходячи з міркувань забезпечення централізованого керівництва) щодо необхідності такого дрібного поділу і вважало за необхідне існування в його структурі 2 – 4 команд⁵.

Частина періодичних видань у прифронтовій смузі, перш за все там, де були відсутні представники пропагандистських структур, виникла за ініціативою місцевих комендатур, підлеглих їм міських і районних управ та навіть окремих установ. Так, зокрема, мариупольська газета “Ехо Приазовья” формально була органом “мета-

лургійних заводів Маріуполя”, а видання “Сніжнянський вісник” з весни 1942 р. являло собою орган Сніжнянського окружного сільгоспуправління. Проте навіть у цих випадках пропагандистські структури надавали виданням організаційну та інформаційну підтримку, здійснювали цензуру.

У зв’язку із частими змінами місця дислокації відповідальних за вихід періодичних видань органів встановити точну кількість газет і журналів у зоні військової адміністрації досить важко, проте аналіз наявних відомостей дає змогу говорити про функціонування на території згаданих вище 5 областей, які весь час входили до зони військової адміністрації, принаймні 45 – 50 газет та журналів. Варто зазначити, що при визначенні кількості газет в зоні військової адміністрації існують певні складнощі. Вони пов’язані не в останню чергу з тим, що до неї в той чи інший час, за мірою просування військ вермахту далі на схід, входили і інші області України. Внаслідок цього у документах пропагандистських структур разом із відомостями про видання, що виходили на теренах 5 вищезазначених областей, фігурують дані і про газети тих регіонів, котрі підпорядковувалися органам військової адміністрації лише тимчасово і згодом перейшли під цивільне управління.

Процес створення нових офіціозів тривав протягом майже всього періоду окупації східних областей, до літа 1943 р., що зумовлювалося як залежністю від наявності матеріальних, організаційних передумов, так і вимогами поточного моменту. Варто зазначити, що окрім газет, які поширювалися переважно на території одного міста, району чи області і призначалися насамперед для місцевого читача, приділяючи значну увагу висвітленню подій місцевого життя, підрозділи пропаганди друкували видання, які абстрагувалися від висвітлення місцевих проблем і носили суто пропагандистський характер. Так, зокрема, рота пропаганди 4-ї танкової армії, що певний час дислокувалася в Харкові, окрім місцевої газети “Харків’янин” видавала тут також газету “Набат”⁶, яка служила свого роду рупором власівського руху не лише у східних областях України, але і в деяких областях Росії.

Певну роль у створенні періодичних видань у прифронтовій смузі, до якої входили області з високою питомою вагою російськомовного населення, відіграли представники ОУН, як банде-

рівського, так і мельниківського напрямів. Вони намагалися через офіціози шляхом друкування матеріалів відповідного змісту поширювати свій вплив на теренах регіону, популяризувати за допомогою преси ідеї створення української державності.

Видання ряду газет в зоні військової адміністрації, зокрема у Харкові, Слов'янську, Краматорську, мало певні перерви, що було зумовлено тимчасовим звільненням радянськими військами цих міст у лютому – березні 1943 р., відступом разом із німецькими військами і редакцій газет. Але після другої окупації цих міст було або поновлено вихід цих друкованих органів, або, як це сталося в Харкові, засновано нові.

Видавалися газети як українською (здебільшого), так і російською мовами. У той же час мали місце випадки, коли частина матеріалів, які носили в основному характер передруків, друкувалася іншою мовою (російською або українською), в залежності від основної мови видання. Періодичність виходу газет в основному становила 2 – 3 рази на тиждень, хоча в деяких друкованих органів вона могла доходити до 6–7 разів. Тиражі видань не були стійкими і коливалися в діапазоні від декількох сотень екземплярів до декількох десятків тисяч примірників. Так, наклади “Лебединської газети” та “Тростянецької газети” становили по 600 примірників⁷, у той час як тираж харківської газети “Нова Україна” декілька разів у січні 1943 р. становив навіть 100 тис. примірників. У більшості видань, у яких наявні відомості про наклад, спостерігається позитивна динаміка. Так, наприклад, тираж ворошиловградського часопису “Нове життя” зріс з 3 тис. примірників (серпень 1942 р.)⁸ до 25 – 30 тис (грудень 1942 р.)⁹.

Росповсюджувалися газети як у містах чи районах, де вони виходили, так і на всій території відповідних областей. Це було характерним, зокрема, для центральних друкованих органів – “Нової України” (Харків), “Нового життя” (Ворошиловград), “Донецького вестника” (Сталіно), “Українського Полісся” (Чернігів), “Сумських вістей” (Суми).

Так, з метою охоплення своїм впливом якомога більшої кількості населення 2000 примірників кожного числа газети “Нова Україна” розподілялися по всіх населених пунктах Харківського району, вивішувалися для ознайомлення у найбільш людних міс-

цях¹⁰. У січні 1943 р. установами, підприємствами, сільськими управами, приватними особами через Бахмутську (нині м. Бахмут називається м. Артемівськ) міську управу було передплачено 500 місячних передплат на газету “Донецкий вестник”¹¹. Враховуючи те, що в Бахмуті виходив свій власний друкований орган, названа цифра є досить значною. Частина тиражу видань поширювалася безплатно. Згідно із розпорядженням командувача військ оперативного тилового району групи армій “Б” від 17.10.1942 р. “підрозділи добровольців з місцевого населення і підрозділи з підтримки порядку”¹² мали щоденно одержувати газети з розрахунку 1 газета на 10 осіб. Газети мусили забирати кур’ери поліцейських підрозділів в дні їх виходу¹³.

Проте переважна більшість видань розповсюджувалася все ж таки традиційно – шляхом вільного продажу. Ціна офіціозів коливалася в межах 20 коп. – 2 крб. в залежності від обсягу видання та часу його виникнення, проте в цілому спостерігалася тенденція до підвищення ціни. Роздрібний продаж газет здійснювався або продавцями газет на вулицях, або в спеціалізованих кіосках. Так, у Ворошиловграді продажем видання “Нове життя” займалося близько 20 осіб, яких було зараховано до штату редакції¹⁴, а харківський часопис “Нова Україна” продавався приблизно в 50 газетних кіосках¹⁵.

У той же час існували і окремі видання, котрі поширювалися безплатно, про що свідчать відповідні грифи на перших сторінках газет “Бюлетень газети “Новая жизнь””, “Харківські короткі зведення” та “Харків’янин”. Продаж видання “Харківські короткі зведення” заборонявся під загрозою суворого покарання¹⁶. Враховуючи те, що видання на своїх сторінках вмещувало в основному передрук матеріалів німецької газети “Ostfront” з повідомленнями головного командування збройних сил, цей захід може бути пояснений намаганням окупантів шляхом вільного поширення газети охопити тенденційною інформацією якомога більшу читацьку аудиторію.

Друкарні для видань підпорядковувалися безпосередньо підрозділам пропаганди і мали статус підприємств вермахту. У тих населених пунктах, де на поточний момент співробітники органів пропаганди були відсутніми, діяльність друкарень скеровувалася

комендатурами. Здебільшого обсяг видань становив 2–4 сторінки, проте під час свят у деяких газетах він міг збільшуватися до 6–8 сторінок. Постійним восьмисторінковим обсягом випускався лише макіївський часопис “Українська земля”. Згідно з розпорядженням командування відділу пропаганди У було встановлено для всіх газет, що друкувалися, єдиний формат: 41,5 × 28,5 см, який передбачав друк у 5 стовпчиків завширшки в 50 мм¹⁷. Проте видання не завжди дотримувалися цих вимог. Поліграфія газет була однокольоровою, лише святкові номери могли виходити в кольоровому виконанні.

У своїй роботі видання зустрічалися з рядом великих труднощів, серед яких, окрім браку досвідчених кадрів, були нестача паперу, друкарського обладнання, електроенергії, на що неодноразово вказувалося у звітах пропагандистських структур та органів військової адміністрації. Як правило, за таких умов більшість видань з самого початку свого існування виходила двосторінковим обсягом зменшеного формату і лише згодом, в міру вирішення поставлених проблем, збільшувала обсяг, тиражі, підвищувала рівень поліграфії. У той же час з метою організації виходу газет мобілізувалися не лише місцеві матеріальні ресурси. Так, зокрема, вирішити питання забезпечення газет папером частково вдалося через головне командування вермахту шляхом його одержання з Райху.

Розгляд проблеми умов та обставин функціонування окупаційних періодичних видань у зоні військової адміністрації вимагає з’ясування їх фахового рівня, визначення кола осіб, що стояли біля витоків видань, очолювали їх, співпрацювали в них на штатній або позаштатній основі. Необхідно зазначити, що до роботи в багатьох з них було залучено колишніх журналістів, письменників, представників місцевої інтелігенції. Найпотужніший фаховий склад та найширше коло дописувачів до видань склалося в центральних друкованих органах названих вище областей. На підставі аналізу знайдених автором джерел можна дійти висновку, що вони склалися з декількох категорій осіб. Окрім тих, хто цілком свідомо, з ідейних міркувань співпрацював в окупаційних періодичних виданнях, серед їх штатних працівників були і ті, хто просто намагався пристосуватися до обставин, забезпечити себе засобами до існування – харчуванням та грошима, уникнути репресій за попередню

діяльність у радянських засобах масової інформації, депортації до Німеччини тощо.

Певний інтерес викликає склад та структура редакцій, хоча відомостей про це обмаль внаслідок практично повної відсутності архівів редакцій. Проте наявні відомості дають змогу судити, що найбільш розгалуженою була структура редакції харківської газети “Нова Україна”. В різний час вона складалася з наступних відділів: літературного, інформаційного, місцевого життя, економічного, сільськогосподарського. Щодо штату редакції, то на підставі вивчення списку співробітників газети для одержання хлібних карток за станом на січень 1942 р. його можна визначити в 47 осіб, до числа яких входили головний редактор, його заступник, відповідальний секретар, стиліст, 4 редактори відділів, 8 репортерів, фейлетоніст, 2 “газетярі”, та окрім цього перекладачі, друкарки, прибиральниці та ін.¹⁸

У інших видань коло штатних співробітників було меншим і, очевидно, в більшості випадків не перевищувало 5 – 10 осіб творчого складу. Куп’янську газету “Новий час” готували взагалі 2 працівники¹⁹. Щодо дебальцевської газети “Новая жизнь”, то матеріал для неї підбирав голова міської управи М.В. Дорогий, а обов’язки секретаря цього друкованого органу за сумісництвом виконував на той час завідуючий міською друкарнею І.К. Гасан²⁰.

Певної уваги потребує питання і про ступінь впливовості, сприйняття населенням окупаційної преси. Місцеві комендатури, будучи набагато краще обізнані зі станом справ на місцях, у своїй діловодній документації, звітах зокрема, відзначали досить високий попит місцевого населення в пропагандистських та інформаційних матеріалах, який, безумовно, найкраще могла задовольнити преса. Небезпека ідеологічної обробки населення у вигідному для нацистів напрямі чітко усвідомлювалася радянським військово-політичним керівництвом, підпільниками та партизанами, які здійснювали певні контрзаходи, спрямовані на викриття сутності нацистської пропаганди, зрадницької діяльності авторів та редакторів газет. Проте за умов окупації, незважаючи на певні зусилля радянської сторони, нейтралізувати вплив окупаційної преси було неможливо. Досить промовистим у цьому плані є свідчення жительки м. Амвросіївка Коваленко, яка зазначала: “...В нас була

втрачена можливість систематично одержувати радіозведення і ми не могли розв'язати пригнічений стан серед радянських громадян і заткнути пельку німецьким лакузам, котрі... схилили повідомлення німецької преси про загибель Радянського Союзу, Червоної Армії”²¹.

Основними джерелами постачання газет та журналів матеріалами були інформаційні та ілюстративні бюлетені, що випускалися відділом пропаганди У, відділом пропаганди Головного командування вермахту, Міністерством пропаганди III Райху. Значна частина матеріалів бралася з періодичних видань, що видавалася для місцевого населення на решті окупованої території (“Волинь”, “Дніпрова хвиля”, “Заря”, “Нове українське слово” і т.ін.), газет, які надходили з Райху. Важливим джерелом надходження нових матеріалів були публікації газет, що виходили при кожній з армій (так, зокрема, у 6-й армії випускалася газета “Ostfront”, 11-й – “Der Kampf”, 17-й – “Wacht im Osten”, 1-й танковій – “Panzer voran”, 4-й танковій – “Raupе und Rad”)²².

Окрім того, кореспонденції з різноманітних аспектів місцевого життя готувалися співробітниками редакцій, штатними кореспондентами. Багато дописів надходило також від позаштатних кореспондентів, осіб, що працювали в адміністративних, господарчих, поліцейських органах, культурно-освітніх, медичних, релігійних закладах. Враховуючи обмеженість своїх можливостей, редакції газет з метою збору інформації з віддалених районів намагалися розширити кількість своїх постійних дописувачів, створити інститут кореспондентів на місцях.

Особливого значення в організації виходу газет надавалося цензурі, що здійснювалася зазвичай безпосередньо у місцях виходу газет представниками органів пропаганди. У той же час згідно з проектом “Вказівок про діяльність відділів та команд пропаганди в окупованих районах Радянського Союзу” від 18 липня 1941 р. командир відділу був правомочний передавати право цензурного нагляду і іншим структурам, що не входили до його складу (зокрема, фельдкомендатурам)²³. На практиці це призводило до того, що цензурний нагляд за виданнями здійснювали навіть штаби військових частин. Увага до питань цензурного нагляду з боку окупаційної адміністрації зумовлювалася тим, що без належного контролю

на шпальтах газет могла друкуватися інформація, що “суперечила німецьким інтересам” та сприймалася навіть самим населенням як “образя німецького вермахту”. Саме під таким кутом зору розглядалася інформація, що поширювалася працюючими в редакціях членами ОУН і мала на меті пропагувати ідеї створення незалежної української держави. Найбільшу роль відіграли оунівці у налагодженні роботи преси в Маріуполі, Ворошиловграді, Харкові, Чернігові, Горлівці, Волновасі тощо.

З метою більш ефективної організації пропаганди на місцеве населення при головнокомандувачі оперативного тилового району групи армій “Південь” восени 1941 р. було введено посаду офіцера зв’язку від відділу пропаганди У, який серед іншого мусив також координувати питання виходу “українських газет” та “ілюстрованих стінних газет”²⁴.

З початком звільнення території України радянськими військами більша частина періодичних видань, які виходили у зоні військової адміністрації, припиняє роботу. Лише декілька газет або їх редакцій евакуюється до інших місць, де і продовжує свою діяльність. Проте в плані організації своєї роботи вони стоять на значно нижчому рівні і вже не можуть, що засвідчується і німецькими, і радянськими джерелами, справляти такий значний вплив на місцеве населення, як раніше. Це, безперечно, зумовлюється зростанням незадоволення місцевого населення політикою окупаційних властей, перебігом подій на фронті і пов’язаною з цим загальною кризою окупаційного режиму.

¹ *Hasso von Wedel*. Die Propagandatruppen der Deutschen Wehrmacht. – Neckargemünd, Kurt Vowinkel Verlag, 1962. – S. 54.

² *Ortwin Buhbender*. Das tötende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im zweiten Weltkrieg. – Seewald Verlag Stuttgart, 1978. – S. 52–53.

³ *Ibid.* – S. 54–56.

⁴ *Hasso von Wedel*. Op. cit. – S. 77.

⁵ Bundesarchiv–Militärarchiv (Freiburg). – RW 4/189. – Bl. 269.

⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 125, спр. 166, арк. 30.

⁷ ВА–МА. – РН 22/204. – Bl. 55.

⁸ Архів УСБУ в Луганській області, спр. 5204, арк. 125.

⁹ Нове життя. – 1942. – 11 груд.; там само. – 1942. – 16 груд.

¹⁰ ВА–МА. – RH 22/204. – ВІ. 32.

¹¹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-1625, оп. 1, спр. 19, арк. 7.

¹² Очевидно, тут йдеться про “допоміжну службу поліції порядку” (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei).

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 478, арк. 63.

¹⁴ Архів УСБУ в Луганській області, спр. 5204, арк. 251.

¹⁵ Гак А. Аркадій Любченко, “Нова Україна” і я // Український засів. – 1994. – № 6. – С.37.

¹⁶ Харківські короткі зведення. – 1943. – 10 квіт.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 13.

¹⁸ Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3073. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 1–3.

¹⁹ Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941 – 1944) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 158.

²⁰ Архів УСБУ в Луганській області. – Спр. 22945-Р. – Арк. 42, 84.

²¹ ДАДО. – Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 50.

²² Eckhardt Heinz-Werner. Die Frontzeitungen des deutschen Heeres 1939 – 1945. – Wien-Stuttgart, Universitäts-Verlagsbuchhandlung Ges.m.b.H, 1975. – S. 59–60, 66–67.

²³ ВА – МА. – RW 4/253. – ВІ. 2.

²⁴ ВА – МА. – RH 22/171. – ВІ. 4.